

ԲՅՈՒՆՆԵՐ Կ. ԱՊՐԱՅԱՆԵԱՆԻ

5-
143

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐ

Արտատնուած դայտերական զինուորական բժշկական ճեմարանի հոգեկան
եւ ներքալին հիւանդութիւնների կլինիկայի բժիշկների ժողովների հանդի-
սաւոր նիստում

Արտատնուած «Մուրն»-ից

~~143~~

143

Գինն է 10 Կ.

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

1907

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ- ՆԵՐ

Բժշկապետ Կ. Աղաջանեանցի.

Աբտասանած կայսերական զինուորական բժշկական ձեմարանի հոգեկան
և նեարդային հիւանդութիւնների կլինիկայի բժիշկների ժողովների հան-
գիսաւոր նիստում:

Անհատ և հասարակութիւն, ահա երկու սկզբունք, որոնք
անկարող են միմիանց զուգակշիւել գոհացուցիչ կերպով: Քանի
անհատը ձգտում է անձաւալ զարգացման իր հոգեւոր ուժերի,
քանի նա ձգնում է տիրապետելու աւելի լայն ասպարէզի
իր գործունէութեան համար, աւելի գործնական դեր կատա-
րելու, նա միշտ ընդհարումն է ունենում ուրիշների կարծեաց
և շահերի հետ, որոնք այսպէս թէ այնպէս սահմանափակում են
առանձին էակի հոգու ազատութիւնը և գործունէութեան ծա-
ւալը:

Թէ հասարակական գիտութեանց և թէ այլ և այլ եր-
կրների փրկիսփայտութեան և գրականութեան մէջ՝ տարբեր
ժամանակներում երևան են եկել երկու միմիանց միանգա-
մայն հակառակ միտումներ: Կամ անհատը շնչասպառ բռնու-
թիւնից՝ ազատութեան է ձգտել և կամ հասարակութիւնն ու
պետութիւնը ջանք են գործ դրել ձեռք բերելու ընդհանրական
մի ոյժ և իր հետ ձուլելու անհատի հոգեւոր հարստութիւնը և
իրաւունքները:

Մարդ սկսել է կարիք զգալ ուրիշների ընկերակցու-
թեան այն ժամանակից ի վեր, երբ նա անդադրում կռիւ մը-
ղելով բնութեան և այլ կենդանի արարածների դէմ, կարօ-
տում է մի ուրիշ մարդու օգնութեան, որի շահերին նա այս-
պէս թէ այնպէս ստիպուած էր նախանձախնդիր լինելու: Երբ
մարդ կապուեց հողի հետ և սկսեց պարապել հողագործու-
թեամբ և անտեսութեամբ, հարևանների և միևնոյն ցեղին

պատկանող անձանց յարաբերութիւնները սկսեցին աւելի կա-
յուն բնաւորութիւն ստանալ:

Նախնի մարդկային համայքները շատ պարզ կազմակեր-
պութիւններ էին և համայնական կերպարանք էին կրում: Մի-
այն հաւասար անհատների ընկերակցութիւնը կարող էր մարա-
ռել այն ծանր պայմանների դէմ, որոնցով շրջապատուած էր
նախնական մարդը, որը ունէր ընդհանուր հող իր ընկերների
հետ միասին, ընդհանուր որս և ընդհանուր գետեր ձկնորսու-
թեան համար:

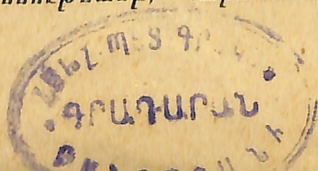
Արդիւնաբերութեան ծաղկումն փոքր առ փոքր նպաստում
է մասնաւոր սեփականութեան սկզբնաւորութեան: Մասնաւոր
սեփականութիւնը սպառման միջոց լինելուց՝ սկսեց ազդել
արդիւնաբերութեան և մինչև իսկ հողի վրայ, որը բնական
հետեանք էր մասնաւոր երկրագործական անտեսութեան: Մաս-
նաւոր սեփականութիւնը անհատի հետ կապուելով ծնունդ
տուեց կալուածքի կամ սեփականութեան ժառանգարար տի-
րապետելու գաղափարին:

Մասնաւոր սեփականութեան ազդեցութեամբ արդիւնա-
բերութեան միջոցների վրայ և սրա հետ անմիջական կապ
ունեցող սպառման միջոցների անհաւասար բաշխմամբ՝ սկսում
է և սոցիալական անհաւասարութիւնը որին իբր հետեանք երևան
են գալիս հարստութիւն և աղքատութիւն: Երբ Փիլիպոս Մա-
կեդոնացին նուաճեց Յունաստանը՝ Ատտիկէի ազգաբնակու-
թիւնը բաղկացած էր օտարերկրեայ ստրուկներից, տեղացի
քաղաքականապէս իրաւագուրկ և չբաւոր բնակիչներից և հա-
րուստներից:

Տնտեսական անհաւասարութեան հետեանքը քաղաքակա-
նապէս իրաւագուրկ վիճակն է: Հասարակական զարգացման
նախնական շրջաններում կազմակերպուող հասարակագիտա-
կան կառավարութիւնը դէպի անկումն է դիմում: Չբաւորու-
թիւնը և իրաւագուրկ վիճակն՝ ամբոխի, ու տիրապետող
դասակարգերի ցոփ և անառակ կեանքը հիմնական քայքայումն
են առաջ բերում և այդպիսով խորտակուող եղբայրութեան
գաղափարի փլատակների վրայ խրոխտ սաւառնում է միա-
պետութեան գաղափարը:

Ազգաբնակչութեան մի մասի սղքատութեան ու իրաւա-
գուրկ վիճակի սկիզբը—միևնոյն ժամանակ սկիզբն է նրա
խուլ կամ ակնյայտնի յուզման:

Հարստութիւնը գէնք է նոր հարստութիւն դիզելու: Դեռ
հին դարերում փոքր սեփականատէրերը չկտրողանալով դիմա-
նալ հարուստ ստրկատէրերի: Տնշմանը՝ պրօլետարների թիւն

2648
573

էին ստուարացնում: Եւ այս իրաւագուրկ ու սովալլուկ մարդիկ էին որ առաջին բողոքողներն հանդիսացան բարոյագիտութեան աշխարհում՝ ընդունելով Քրիստոսի հաւասարութիւն քարոզող կոչը:

Աղքատներն ու իրաւագուրկները դուրկ են և քաղաքակրթութիւնից: Ճնշուած ամբոխը կռիւ մղելով յանուն քաղաքական և տնտեսական հաւասարութեան՝ իսկապէս նա գաղտնի կերպով մաքառում է ձեռք բերելու իրաւունք՝ սեփական քաղաքակրթութիւն ունենալու, հոգեպէս ազատուելու:

ԺԸ դարու լուսաւորիչ անհատականութիւնը, յանձին կանտի, գտաւ իր ազդարարին, իսկ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը այն պայքարն էր, որը կառավարութեան նոր կազմ տուեց: Քայքայուող աւատականութեան տեղ կառուցուեց գրամական տիրապետութեան շէնքը: Անհատը սկսեց քաղաքականապէս ազատուել, բայց կանգուն մնացած տնտեսական անհաւասարութիւնը դեռ մնում է իբր մի նոր կուռի անյատակ աղբիւր: «Գոհնիկ կերպով սկսուեցաւ յեղափոխութիւնը երրորդ դասակարգի, այն է միջին կարգի մարդկանց ապստամբութեամբ և գոհնիկ վախճանով էլ պսակուեցաւ այդ յեղափոխութիւնը: Ազատութիւն գտաւ ոչ թէ անհատը իբրև սոսկ մարդ, այլ քաղաքացին Gitoyen, քաղաքական անձը» (Շտիրներ): Եւ ցարդ մարդկանց մեծամասնութիւնը, թէև քաղաքանապէս ազատ, հարկադրուած է իր ողջ ազատ ժամերը գործադրել լիկ շահագործող տարրերի շոյալութեանը յագուրտ տալու համար, անվստահ միանգամայն վաղուան օրուան նկատմամբ:

Ակներև է որ այսպիսով ազատութիւնը լիակատար չեղաւ: Բայց առանց այդ էլ ուշադրութեան արժանի է այն պարզան որ ինչպէս լուսաւորիչ անհատականութեան ներկայացուցիչները, այնպէս և ազատութեան շահագրգիռ կոռուղները միշտ խօսում էին հասարակական անհատի ազատութեան մասին: Առանձին անձի հոգեբանական առանձնայատկութեան մասին խօսք չէր լինում:

Թէև Ռուսոն և պնդում էր» որ ազատութիւնից հրաժարուելը նշանակում է հրաժարուել իր մարդկային արժանապատուութիւնից» բայց և այնպէս նա ուշագրաւ տեղ է տալիս հասարակական գաղափարով տոգորուող առանձին անհատին: «Եթէ իւրաքանչիւր որ իրաւունք ունենար հրաժարուելու իր կողմից իր իրաւունքներից, ասում է Ռուսոն, նա իրաւունք չունի հրաժարուելու իր օրդոց փոխարէն, որոնց ազատութիւնը իրանց է պատկանում և բացի նրանցից ուրիշ ոչ որ իրա-

ւունք չունի այդ մասին տնօրինութիւն անել»: Մի ուրիշ տեղ նա ասում է. «Այն պայմանագիրը, որ մի կողմի մարդուն տալիս է բացարձակ իշխանութիւն, ըսկ միւս կողմին հարկադրում է անսահման հնազանդութեան, այդպիսի պայմանագիրը ոյժ չունի և հակասող է»: Սակայն նոյն հեղինակը ենթադրում է, որ հասարակական պայմանագիրը ոչ այլ ինչ է բայց եթէ ոչ պայմանաւորուողներից իւրաքանչիւրի իրաւունքների զոհ բերելը յօգուտ ողջ հասարակութեան»: Ըստ Ռուսոյի, հասարակութիւնը մի մեծ քաղաքական կազմուածք է, որի նկատմամբ անհատը իբր գործարան զանազան դերեր է կատարում: Հասարակական կազմուածքի գաղափարով այնպէս յափշտակուած էր Ռուսոն, որ նա ծայրագոյն իշխանութեանը իբր գլուխ էր համարում այդ կազմուածքի, սովորութիւնները ու օրէնքներ որպէս ուղեղ և այլն: Այդպիսով Ռուսոյի կարծիքով անհատը հասարակական կազմուածքի գործարան է, որի բարօրութիւնը իբր մասնիկի, կախումն ունի կազմուածքի բարուրդ վիճակից: Առանձին անհատի առանձնայատկութեանց կամ նրա հոգեւոր անհատականութեան մասին դեռ խօսք չկայ:

ԺԸ դարու մտքի միւս մեծ կոթողը—կանտը, ենթադրում էր, որ մարդկային վարժունքի անենաճշմարիտ ղեկավարը պէտք է համարել պարտաւորութեան զգացմունքը և այդպիսով անհատի գործունէութեանց գլխաւոր պատճառարանութիւնը էտիկայի սկզբունքի մէջ էր տեսնում:

Միակը և բացարձակ իրականը՝ այդ պարտքն է, իսկ մնացածը ենթադրական միայն: Պարտքի իրականութիւնը անհերքելի է: Չարիքը, եթէ նա գոյութիւն է ունեցել և ունի, բացարձակ պարտքի խախտումն է, ուստի և նա չպէտք է լինի: Յարգանք դէպ ազատութիւնը, առաջին սրբազան պարտքն է: Երջանկութիւնը և առաքինութիւնը, եթէ նոքա ներդաշնակ են շողկապուած միմեանց հետ, գերագոյն բարիք են ստեղծում: Մենք պէտք է հաւատանք որ հնարաւոր է գերագոյն բարիք ստանալ, այլապէս մեր ձգտումը անմիտ մի քայլ կը լինէր: Բայց որպէս զի կարելի լինի գերագոյն բարեաց հասնելու, անհրաժեշտ է և գերագոյն նպատակ, որին ձգտում է տիեզերքը: Բանական արարածի պարքն է աւելի լայն իրագործել վսեմ բարիքի գաղափարը, այն է ներդաշնակութեան մէջ դնել բարոյականութիւնը երջանկութեան հետ: Անմահ է ազատ կամքը և բնութիւնը պէտք է ներդաշնակէ և առաքինութեան պահանջների հետ, որով և ստեղծուած է բարոյական օրէնքը: Գործիք այնպէս, որ միշտ տեսնես թէ քո և թէ ուրիշների մէջ ազատ և խելամուտ կամք—այսինքն մարդկութիւնը նպատար, 1907,

տակ լինի և ոչ միջոց... Գործիր այնպէս՝ ինչպէս օնէնսդիր և միենոյն ժամանակ իբր հպատակ ազատ և խոհեմ կամքի հասարակապետութեան»։ Այդպիսով յարգելով մարդու անձնաւորութիւնը, մի անհատի ազատութիւնը շնորհիւ բարոյական սկզբունքների՝ պաշտպան է հանդիսանում և մի ուրիշի ազատութեան։

Սակայն վերջ ի վերջոյ անհատի ազատ կամքը պետք է ի նկատի ունենայ պարտքի սկզբունքները։ Անհատից դուրս միանգամայն անկախ գոյութիւն ունի մի բացարձակ նպատակ, որին ձգտում է տիեզերքը և որին պետք է ձգտի և ազատ կամքը։ Իւրաքանչիւր անհատի ինքնուրոյն առանձնաշատկութեանց մասին, ըստ երևոյթիւնի, կանտը արամադիր չէր ձառելու։

Փրանսիական յեղափոխութիւնը յանուն ընդհանրական շահերի մահուան էր մատնում հազարաւոր անհատների և կարծես թէ այդպիսով գործնականապէս իրագործում ժամանակի փիլիսոփայական հոսանքները։

Բայց, սակաւ առ սակաւ սկսում է լուել անհատի բողոքիչ ձայնը, որը ձգտում է պաշտպան կանգնել իր անհատական իրաւունքներին։ Անհատը ձգնում է նպատակ դառնալ և ոչ թէ իբր միջոց հասարակութեան և պետութեան։ Նա հանդէս է բերում իր ազատութեան սկզբունքը և պահանջում է յարգանք դէպի անհատի, առանձին անձի, հոգեւոր բազմազան առանձնաշատկութիւնները։

Սահելով անցաւ լուսաւորիչ անհատականութեան դարը, անցաւ և հասարակական կազմուածքին երկրապագելու վերացական գաղափարների դարը, երբ ընդհանրութեան շահերին զո՞հ էր բերում առանձին անհատի անձնաւորութիւնը։ Ներկայում, մեր աչքի առաջ կոխ է մղում մի կողմից տնտեսապէս ստրկացնելու մարդուն, միւս կողմից վերջնականապէս հոգեւոր և բարոյական ազատութիւն ձեռք բերելու անհատի համար։ Անտարակոյս հասարակական կազմուածքի մասին եղած գաղափարը ոչ մի էական հիմք չունի։ Գոյութիւն ունին միայն և եթ կենդանի մարդիկ օժտուած բազմազան առանձնաշատկութիւններով և ահա այս մարդիկ սկսում են միմեանց հետ փոխադարձ յարաբերութիւններ։ Ծառայելով միմեանց, նրանցից իւրաքանչիւրը աշխատում է իր ինքնուրոյնութիւնը պահպանել անաղարտ, ջատագով հանդիսանալ իր «ես»-ին։

Քաղաքակիրթ երկրներում գրամական տիրապետութիւնը հովանի է լինում անհատին քաղաքական կողմից, բայց տնտեսական ստրկութիւնը մնում է։ Հէնց նոյն իսկ իր բոլոր

առանձնաշատկութիւններով, կենդանի արարածի հետ, նրա հոգու հետ՝ գրամական տիրապետութիւնը վտրւում է առաջուանից ոչ աւելի։ Սովորաբար մարդկանց մեծ մասը իրանց ողջ ժամանակը, հոգեկան և ֆիզիքական կարողութիւնը զործադրում են որպէսզի սովից չմեռնեն, և խեղդածան են լինում վաճառականական դարի ներսուած ու շինծու առաքինութեան ճնշման տակ։

Նիւթապաշտները պնդում են, որ որոշ հասարակութեան մէջ և որոշ շրջանում բարոյականութեան գաղափարը արդիւնք է եղել այդ հասարակութեան և շրջանի տարբեր դասակարգերի տնտեսական յարաբերութեանց։ Առաքինութեան մասին մենք կը խօսենք ի ստորև, բայց պէտք է ասել որ շինծու և արտաքին երևոյթներով միայն շրջափակուած առաքինութիւնը անտարակոյս կախումն ունի և նախորդում է դասակարգերի մէջ եղած քաղաքական և տնտեսական փոխադարձ յարաբերութիւններից։ Հէնց այդ շինծու ու արտաքին առաքինութիւնն է, որ խեղդում է անհատի տարրական հոգեւոր երևոյթները և արգելք դառնում նրա զարգացման։ Իրամական տիրապետութեան առաքինութիւնը մի շատ նեխուած զանգուած է, և այդ է պատճառը, որ անհատական ուղղութեան փայլուն ներկայացուցիչները այնպիսի կատաղութեամբ են յարձակում նրա վրայ։

Ռուսոսն նաև թերահաւատութեամբ վերաբերուելով լուսաւորութեան բարեբար ազդեցութեանը առաքինութեան վրայ, բացասական համարումն ունէր լուսաւորութեան մասին։ «Մըտրուկներ չունիք դուք, բայց ինքներդ ստրուկներ էք», աւում է նա իր լուսամիտ ժամանակակիցներին։ Դուք ոչ հոովմայեցի էք, ոչ սպարտացի, ասում է Ռուսոսն, նոյն իսկ ակէնացի չէք։ Հանգիստ թողէք այդ մեծ անունները որոնք ձեզ չեն սաղում։ Դուք առեւտրականներ էք, արհեստաւորներ, հասարակ քաղաքիներ, միշտ զբաղուած ձեր մասնաւոր շահերով, ձեր աշխատանքով, առեւտրով և օգուտներով։»

Ձեզ համար ազատութիւնը միայն միջոց է անարգել հարստութիւն ձեռք բերելու և անվտանգ տիրանալու նրան։

Մեր ժամանակի ընթացիկ առաքինութիւնը, ինչպէս արտաքին առաքինութիւն անցած բոլոր շրջանների, իւր հիմունքները ամրապնդում է հաստատուելով «սրբազան հիմունքների» և «դարաւոր նեցուկների» վրայ և այդպիսով սրբագործում է առանձին անհատի տնտեսական ստրկութեան և անհատական զժգունութեան հանգոյցները։

«Ժամանակակից մարդու կեանքը, դանդաղ ինքնասպանութիւն է սկզբունքի վերածած», ասում է Նիցշէն:

Ամեն ինչ կորաւ. ասում է նա, իբրև մի գիշերուան յիշողութիւն. յոյները, հռովմէացիք: Նախազգացման վսեմութիւնը, ճաշակը, գիտական սիստեմա, հանճար, կազմակերպութիւն և կառավարութիւն, հաւատ, կամք, որը ձգտում էր պապգայի ստեղծագործութեան, այն մեծ «այո»-ն, որ արտայայտում էր ամեն ինչում, ինչպէս imperium Romanum և սահելով ընթացում ամեն զգացմունքներում, մեծ ու հանճարեղ ոճը ոչ իբրև արուեստ, այլ իբրև իրականութիւն, իբր ճշմարտութիւն, կեանք: Այս ամենը հիմնայատակ եղաւ մի գիշերուայ մէջ:

Չարի և բարւոյ գաղափարների մէջ, սրբագործուած ընթացիկ առաքինութեան փայլով, Նիցշէն տեսնում է միմիայն «մարդկայինը, և լոկ մարդկայինը». առաքինութիւն է համարւում այն ամենը, ինչ որ նպաստում է մարդու մեղմանալուն և ձեռնասուն դառնալուն, ասում է Նիցշէն: Այդ եղանակով նրանք գայլից շուն կերպարանափոխուեցին և նոյն իսկ մարդուն դարձրին կատարեալ ընտանի կենդանի, մարդուն... Իրենց առաքինութեամբ նրանք կամենում են իրենց թշնամիների աչքերը հանել և վեր են սլանում լոկ այն նպատակով, որ ուրիշներին ստորացնեն»: Նիցշէն հնթադրում է, որ բախտաւորութիւնը կաշանում է «Յաւիտենական, սարսափիչ և մեղմասրտութիւնից վեր գտնուած ուրախութեան—էութեան մէջ. խնդութիւնը պիտի անկախ լինի, այն խնդութիւնը, որը իր մէջ պարունակում է և ոչնչացման հրճումը»: Հրաժարուել բաղաւորութիւնից և առաքինութիւնից, յաղթելով իր մէջ մարդկայինը, ահա վսեմ ազատութեան սկզբունքը: «Ես Ձեզ կանչում եմ ոչ թէ աշխատելու, այլ կուռի, և ձեզ կոչում եմ ոչ թէ խաղաղութեան դիմելու, այլ յաղթանակի: Թող ձեր աշխատանքը կուռ լինի և ձեր խաղաղութիւնը յաղթանակ»:

Մեր ժամանակակից հասարակութիւնը հազիւ թէ կարող է համարուել բերրի հող անհատի հոգևոր և բարոյական ոյժերի ազատ զարգացման և մարդասիրական ձգտումների իւրացման համար: Գոյութեան կուռը, չնայելով իր արտաքին քրոջ արտայայտութիւններին, այժմ աւելի լարուած բնաւորութիւն ունի, աւելի մեծ պահանջ է զգում հոգևոր ուժերի, և նմանում է մի բոթայի, ուր բոցավառում են կրքերը և ազահութիւնը: «Տարօրինակ է մեզ թւում, ասում է Սպէնսեր, բայց պէտք է խոստովանել, որ մարդասիրական զգացմունքների զարգացումը չէ հետևում քայլ առ քայլ քաղաքակրթութեանը, այլ ընդհակառակ, մարդասիրութեան առաջին աստի-

ճանները անբաժան կապուած են. որոշ անմարդասիրութեան հետ»:

Եթէ մի կողմ թողնենք հասարակական օրգանիզմի մասին եղած վերացական դադափարը, ստիպուած կը լինինք խոստովանուելու, որ քաղաքակրթութիւնը, նուրբ ճաշակը և ընթացիկ առաքինութեան գաղափարը միշտ և ամենուրեք գտնուում են տիրատետող դասակարգերի ուժգին ճնշման տակ: Մեր ժամանակակից տիրապետող բուրժուա դասի ճնշումը պէտք է համարել վերին աստիճանի աւերիչ բոլոր վերոյիշեալ զէպքերում:

Շարունակելով կուռը յանուն ազատութեան, նոյն իսկ քաղաքակիրթ երկրներում, անհատները դեռ պէտք է հիմնովին կործանեն քաղաքական անհաւասարութեան մնացորդները: Պէտք է վերջ տան տնտեսական ստրկացմանը, արմատախիլ անելով փոքրամասնութեան տիրապետութիւնը, որի շնորհիւ նրանք շահագործում են մեծամասնութեան աշխատանքը լոկ այն պատճառով, որ արդիւնաբերութեան միջոցների տէրը իրենք են: Ահա երբ վերջ կը դրուի փոքրամասնութեան տիրապետութեան, այն ժամանակ կենդանի մարդը իր ֆիզիքական և հոգևոր կարիքներով նպատակ կը դառնայ, այլ ոչ թէ միջոց հասարակութեան ձեռքում:

Այս պայմանների կատարումը միայն միջոց կը տայ իրաւագուրկ ու շահագործուած ամբոխին մտնել քաղաքակիրթ կեանքի մէջ և ստեղծագործել, միջոց կը տայ թօթափել տիրապետող տարրերի նեղ դասակարգային բարքերի լուծը:

Անկարելի է լուռութեամբ անցնել այն երևոյթը, որ նոյն իսկ քաղաքակիրթ երկրներում բացի քաղաքական, ընկերավարական ու բարոյական լծից, գոյութիւն ունի լծի և մի այլ մասնաւոր տեսակը—ընտանեկան լուծ, որը ուժգին կերպով արտացոլում է կանանց վրայ: Դեռ ևս Թովմաս Մօրը իր ութուպիական սօցիալիզմի մէջ պարզ ի պարզոյ մատնացոյց էր անում, որ ընտանիքը այն ժամանակ միայն կը լինի երկու սեռի փոխադարձ համակրանքի վրայ հիմնուած դաշն, երբ ամուսիններից իւրաքանչիւրը հաւասար իրաւունքներով սեփականատէր կը լինի արդիւնաբերութեան միջոցների և այդպիսով ամուսնութիւնը կազատուի իր տնտեսական հիմունքներէն: Ներկայ դարում, երբ հասարակական հիմունքները խախտւում են, ոչ պակաս քայքայման են ենթարկւում և ընտանիքի հիմունքները, ինչպէս և ողջ հասարակական կեանքը: Հոգևոր և ընկերավարական քայքայման հետ զուգընթացաբար զարգանում է ֆիզիքական այլասերումը, որպէս անառակ ու մոլի-

հայրերի թողած ժառանգութիւն, հայրերի, որոնք իբր անց-
եալի ուրուականներ հետևում են իրենց որդիներին:

Ազատութիւնն անհրաժեշտ է և անխուսափելի: Սակայն
ինքնաբերաբար հարց է ծագում, արդեօք բաւ է միայն դրա-
մական տիրապետութեան կատարեալ խորտակումը և լայն բա-
րեփոխութիւնների իրագործումը, որպէսզի անհատը ազատուելով
բոլոր քաղաքական հանգրուաններից և տնտեսական ու հոգևոր
ստրկութիւնից՝ համարէր կռիւը վերջացած: Չկա՞յ արդեօք մի
ուրիշ գործօն ևս, որը անկարելի է զանց առնել և որը էական
նշանակութիւն ունի ոչ միայն անհատի ազատարար կռուի-
քնթացքում, այլ և անհրաժեշտ է և յաղթանակից յետոյ, որ-
պէսզի ձեռք բերած նոր կազմը հաւասարակշռութեան մէջ
դնէ:

Այդ գործօնը կայ և թագնուած է մարդկանց մէջ եղած
անհատական տարբերութեանց խորութեան մէջ: Կանաւը չի
շեշտում անհատական տարբերութեանց նշանակութեան վրայ,
բայց նա զգում էր, որ մէկ անձի ազատութեան վտանգ կա-
րող է սպառնալ միայն մի ուրիշ անձն: Կանաւը մարդու ազա-
տութիւնը յարգելու սկզբունքը սրբազան պարտք համարելով՝
այդպիսով նա ընդգծում է, որ մէկի ստրկութիւնը մի ուրիշ
անձի գործունէութեան արդիւնք է:

Եթէ իրերի խորը թափանցներ, կը գանք այն եզրակա-
ցութեան, որ սկզբնական անհաւասարութիւնը, դեռ ևս նա-
խապատմական շրջաններում, արդիւնք է եղել հասարակու-
թեան անդամների մէջ եղած տարբերութեանց: Ամենից խելօ-
քը և ճարպիկը միշտ տիրել է, նրա հետ էին խորհրդակցում,
նրան էին ընտրում իբր առաջնորդ կռիւներում. պատերազ-
մական աւարի մեծ մասը նրան էին բաժին հանում և ստրուկ-
ների մեծ մասը նրան տալիս: Արդիւնաբերութեան յառաջա-
դիմութեան և մասնաւոր սեփականութեան զարգացման ըն-
թացքում ևս, կրկին ամենից խելօքը և տաղանդաւորն էր ա-
ւելի ձեռք բերում, հարստանում և ձգտում իշխելու և տի-
րապետելու: Մարդկային համայնական կազմակերպութեան
նախնի շրջաններում, մարդս դեռ ենթակայ էր իր կենդանա-
բանական գուգորգութեան իրականացմանը: Կենդանական թա-
զաւորութեան մէջ ևս ուժեղը աւելի զիւրութեամբ է կերա-
կուր ճարում, ոչնչացնում է ուրիշ աւելի թոյլ արուններին և
իրենից յետոյ թողնում է աւելի զօրեղ սերունդ: Երբ մարդս
դեռ գտնուում էր կենդանաբանական շրջափոխութեան շրջա-
նում, անհատական առաւելութիւնները, այն է, տաղանդը,
ճարպկութիւնը, խելքը, քաջութիւնը, առաջնութեան պայ-

քարի մէջ մեծ դեր էին խաղում: Այդ անագորոյն կռիւը իր
սարսափներով դէպի սերունդի ազնուացումն էր տանում, ուս-
տի և կարելի էր նրա հետ հաշտուել:

Բայց, որքան կենդանաբանական շրջանը իրաւունք էր տա-
լիս խելօքներին, ուժեղներին և քաջերին իշխելու, այնքան ժա-
մանակակից կազմը, չխախտելով անհաւասարութեան սկզբուն-
քը, կցեց նրան և անարդարութեան գաղափարը: Անհատական
գերազանցութիւնը, որ անհրաժեշտ էր կենդանաբանական
շրջափոխութեան շրջանում իշխանութիւն ձեռք բերելու հա-
մար, մեր օրերում նրա նշանակութիւնը թուլացաւ: Դրամա-
կան տիրապետութեան դարում բաւական է ձեռք բերել նշա-
նաւոր գումար, շարժական կամ անշարժ ժառանգութիւն և
այդ իրաւունք կը տայ իշխելու աւելի օժտուած, բայց չքաւոր
անձանց վրայ: Յաղթողը այս դէպքում ոչ թէ դրամատէրն է,
այլ նրա դրամը իբր գործիք: Եթէ դրամատէրը վստահ չէ իր
վրայ, ծայրայիտ դէպքում կարող է խոյս տալ շահադիտական
գործունէութիւնից և դրամագլխին շփուկելով իսկ, միմիայն
տոկոսներով ապրել ոչ միայն՝ համեստ, այլ նոյն իսկ պատ-
ուով: Նրան հովանաւորում է և տիրող եկեղեցին, որը
օրինականութիւն է տալիս նրա բարոյագիտութեան, և պետա-
կան ոյժը որ ջատագով է հանդիսանում նրա շահերին:

Մօտիկ անցեալում պետական մի գործիչ պնդում էր որ
չքաւորներն կամենում են հարուստների միջոցներին տիրա-
նալ, և այդպիսով հաւասարել նրանց անձնաւորութիւնը: Այդ
գործիչը պարզամտութեամբ ենթադրում էր, որ բոլոր հա-
րուստների անձնաւորութիւնը ինքնուրոյն է և որ նրանք
յաղթում են շնորհիւ իրանց հոգեկան զօրութեան...

Կենդանաբանական կռուի շրջանն անցել է: Դրամական
տիրապետութեան դարն էլ յաւիտենական չէ: Մեզ հետա-
քըքրում է այն հարցը թէ ինչպէ՞ս կվերաբերի առանձին գօ-
րեղ անհատը ամբօթի ազատութեանը: Կնպաստէ արդեօք այդ
անհատը ազատարար գործունէութեան. կարող է արդեօք ընտե-
լանալ նա ազատ և հաւասար մարդկանց նոր շրջանում, կամ կը
ցանկանայ արդեօք այս կամ այն եղանակով ասպարէզ դուրս
գալ և ստրկութեան նոր ձև ստեղծել?... Գուցէ նրա ողջ էու-
թիւնը համակուած կը լինի իշխանութիւն ձեռք բերելու և
հարստութեան տէնչով և նա բորբոքուած կը նետուի մի նոր
կռուի մէջ ծարաւի լինելով նոր յաղթանակի...

Ո՞րտեղից պիտի աշխարհ գայ զօրաւոր անհատը այդ
մարդկանց գերագոյնը—դժուար է նախատեսանել: Հարցը, այս

դէպքում, վերաբերում է ոչ թէ տոհմային կամ դրամական զօրեղագոյնին, այլ հոգու զօրեղ ներկայացուցչին:

Կարո՞ղ է արդեօք այդպիսի անհատը որ և է նշանակութիւն ունենալ հասարակական գործի զարգացման նկատմամբ:

Ազգը, ժողովուրդը կամ նրա առանձին դասակարգը— հաւաքական գաղափար են, որի բաղադրիչ տարրը անհատն է: Անհատն է զգուժ, գիտակցուժ, ցանկանում և գործում: Անհատի գործունէութիւնը ձեւակերպուժ է համայնքի միւս անդամների գործունէութեան հետ, ի հարկէ փոխադարձաբար: Անհատը կամ ինքն է նրանց նմանում ու համակերպում կամ նրանք իրան: Հասարակութեան անդամները անկարող են միմիանց հետ շփուել առանց հոգեբանական փոխադարձ ազդեցութեան: Միխայլովսկին գեղեցիկ է լուսաբանում թէ ինչ դեր է խաղում ներշնչումն հասարակական կեանքի այլ և այլ երևոյթներում: Ուղեղադնական գրականութիւնը լի է ապացոյցներով, թէ ինչպէս նոյնիսկ հոգեկան հիւանդները, զուանցանքի ու ցնորքի ենթարկուած, առաջնորդել են ամբոխին: Անտարակոյս այս հարցը արժանի է ուշադրութեան, ընդարձակ ու հետաքրքիր է նա, բայց մենք, ցաւօք սրտի անկարող ենք երկար զբաղուել նրանով: Մեզ համար կարեւորագոյնն այն է, որ մարդս ենթարկուելով ուրիշի ազդեցութեան, ոչ միայն կարող է իսպառ մոռացութեան տալ իր խոհաքննին շահերը, այլ ընդունակ է կատարելու գործեր, որոնք փաստաբար են իրեն համար և նոյն իսկ ինքնասպանութեան հասնել: Զանազան ժամանակներում և այլ և այլ ազդեցութեան տակ ողջ հասարակութիւնը երբեմն ներշնչուժ էր և ենթարկուժ մի անհատի ազդեցութեան տակ: Անհերքելի երևոյթներ են—ամբոխի ենթարկուելը մի հերոսի ազդեցութեան կամ փոխադարձ նմանելու ձգտումը նոյն հասարակութեան մէջ: Տարզը հիմնական օրէնք է համարում տիեզերական կամ համաշխարհային կրկնողութիւնը, որը երևան է գալիս անբարեկարգ բնութեան մէջ իբր ալիքանման շարժողութիւն, օրգանական աշխարհում—իբր իրան նման էակներ արտազրոյց մի ոյժ և վերջապէս հասարակութեան մէջ— որպէս նմանողութիւն: Նմանելու համակիր կողմը օժտուած է լինում ոչ միայն նմանուելու բուժն ընդունակութեամբ, այլ և ունենում է սեփական նախաձեռնութեան ուժ, որը նոյնպէս ձգտում է զարգացման:

Անհատի հսկայական նշանակութիւնը խոստովանում է նոյնպէս Հիզդինսը: Նրա կարծիքով, հասարակութեան տար-

բեր մասերի մէջ առաջին տեղն են բռնում ոչ թէ նիւթական յարաբերութիւնները, այլ զուտ հոգեբանական. «Եթէ ընդունում ենք որ հասարակութիւնը օրգանիզմէ, պէտք է նրա վրայ նայենք իբր բնահոգեբանական օրգանիզմի վրայ, իբր էպէս հոգեբանական, բայց ֆիզիքական հիմունքով:» Քաղաքակրութեան, դաւանանքի, էստետիքայի ու բարոյագիտութեան ստեղծագործութեան մէջ մասնակից է անհատի հոգեբանական ողջ մթնոլորտը, նրա իմացութիւնը, կամքը, նրա յուզումը և գիտակցութիւնը:

Հասարակութեան վրայ պէտք է նայել, իբր լծորդութիւն ինքնուրոյն և բովանդակ անհատների, որոնք միմիանց հետ փոխադարձաբար կապուած են հոգեպէս՝ քաղաքականապէս, տնտեսապէս և իրաւական կողմից:

Մեր ժամանակի հոգեբանութեան մէջ, այս գիտութեան առաջնակարգ ներկայացուցիչները շեշտում են կամեցողութեան սկզբունքի վրայ. «Հոգեկան աշխարհ կամքի թագաւորութիւնն է, ասում է Վունտը. վճռական նշանակութիւնը կամքին է պատկանում և ոչ թէ երեւակայութեանը կամ մտքին: Նոյն ուղղութեամբ է ընթանում և Հեֆտինգը: Մինչև անգամ Մարկուսըն էլ առաջնակարգ տեղ էր տալիս կամքին, թէև մարդկային հոգու բոլոր գործօններից Մարկուսը առաջ էր մղում անտեսական դերի գործօնը: Լուսաւորիչ կամ կրթական շրջանը մարդկային հոգու միակ շարժիչ էր համարում ձգտումն զէպի երջանկութիւն, իսկ Մարկուսը աւելի ևս սահմանափակեց այդ գործօնի նշանակութիւնը, նրա ամբողջ էութիւնը կենդրոնացնելով անհատի սեփական կեանքի պահպանութեան մէջ:

Նիւթապաշտական ուղղութիւնը, որը ուսումնասիրում է գլխաւորապէս տնտեսութեան նիւթական գործօնները, մի գլխաւորապէս տնտեսութեան նիւթական գործօնները, միմեթող է, որը որոշ սկզբունքի պիտի հետևէ որոշ տեսակէտից առած: Մարդկային հոգու կարիքները, հետևապէս և տից առած: Մարդկային հոգու կարիքները, հետևապէս և տից առած: Մարդկային հոգու կարիքները, հետևապէս և տից առած: Մարդկային հոգու կարիքները, հետևապէս և տից առած:

Այս ամենի եզրակացութիւնը այն է, որ անհատը ինքն ըստ ինքեան սոցիալական շարժման գործօններից մէկն է:

Այս սկզբունքը որոշելով, մենք կարող ենք անցնել այն հարցին, թէ ինչպէս կվերաբերի առանձին գերագոյն անհատը մարդկութեան ազատագրական ձգտումներին:

Եթէ գերագոյն անհատը նպաստէ ընդհանուր ազատութեանը և չձգտէ վերականգնել ստրկութեան մի նոր տեսակը ու գոհ լինի ապագայով ու իր պատկերը չփոխելով ապրէ հաւասար մարդկանց հասարակութեան մէջ, այդ դէպքում ազատագրական շարժումը մի նոր խոշոր նեցուկ է ձեռք բերում, որին պէտք է ոչ միայնի նկատի ունենալ, այլ և գնահատել: «Թող նրանք հազարաւոր կամուրջներից և կածաններից անցնելով դիմեն ապագային, ասում է Նիցշէն, միշտ աւելի պիտի գորեղանայ նրանց մէջ թշնամութիւնը և անհաւասարութիւնը, այդպէս է հարկադրում ինձ խօսելու գերագանց սէրը»: ... «Կեանքը ուզում է դէպի վեր սլանալ սիւների և աստիճանների շնորհիւ: Նա փափագում է նայել անսասան հեռաւորութիւնը և տեսնել երջանկաբեր գեղեցկութիւնը — անա թէ ինչու կեանքը բարձունքի կարօտ է զգում: Եւ որովհետեւ նրան հարկաւոր է բարձրութիւն, ուստի անհրաժեշտ են աստիճաններ և աստիճանների հակասութիւն և աստիճաններով վեր ելնող անձինք. վերասլանալ է փափագում կեանքը և վեր բարձրանալով ուզում է յաղթել ինք զինքը»: ... «Ուրիշի ինքնուրոյնութեան պտուղը վայելելով ուրախութիւն ճաշակելը, առանց նրան նմանելու, գուցէ մի ժամանակ նոր քաղաքակրթութեան նշան լինի.»

Ժամանակակից մարդկութիւնը ատելով հանդերձ Նիցշէն հաւատում է նրա լուսաւոր ապագային, հաւատում է գերագոյն մարդուն. գերագոյն մարդը մանկական հոգու մաքրութիւն կունենայ և կը հասնի բարձր և անաղարտ քաղաքակրթութեան: Հոգևոր պարզութեան հետ, գերագոյն էակը հզօր կը լինի որպէս մրրիկը, խորունկ որպէս ովկեան: Նա անշատ ամբոխից կերթայ իր ճանապարհով, կը գործէ ազատ ու անկախ, առանց քաջախիրութիւն սպասելու սուրիշներից. գերագոյն էակը շողկապուած կը լինի ոչ թէ ներկայ վայրկեանի, այլ յաւիտենականութեան հետ: Նրա քաղաքակրթութիւնը յստակ և գեղանի է: Նիցշէն հերքում է ամենը, ինչ որ պօրուրում է միջին ընդունակութեան քօղով:

«Գեղեցկութիւնը ինձ հետի է վանում ձեզնից, ասում է նա, հիռի այն ամենից ինչ որ դուք սիրում էք, որին երկրպագում էք: Ես ձգտում եմ իմ խարիսխը բաց ծովում և ասում եմ «Այստեղ է հիմնուելու միաժամանակ գերագոյն էակի կղզին:»

Անհատականները, որոնք ճանաչում են առանձին անհատի դերը և կամքի գերակշռութիւնը գիտակցութեան վրայ, ձգտում են հաշտեցնել մի անձի հոգևոր ինքնուրոյնութեան ան-

սահման զարգացման կարելիութիւնը ուրիշների ազատ գոյութեան կարելիութեան հետ: Ահա այստեղ էլ ստիպուած են չափազանցութեան դիմել: Հարկադրուած, ինքնուրոյն էակի ազատ կամքին պէտք է վերագրել պարտքի գաղափարը, որը ինքստինքեան սահմանափակումն է և արտաքին կողմից միայն պարտադիր նպատակով: Ազատ կամքին հարկադրում ենք խորհելու այն մասին, որ գոնէ բաւականութեան զգացման խորհելու այն մասին, որ գոնէ բաւականութեան զգացման տեսակէտից պիտի ազատութիւն ցանկալ ուրիշներին, որովհետեւ բանական արարածը պարտաւոր է հասկանալ, որ այն հասարակութեան մէջ ուր ամենքն էլ բախուաւոր են, բախտաւոր կը լինի և ինքը: Վերջին դատողութիւնը շատ էլ չի կարող ըննադատութեան ենթարկուել: Եթէ մարդս կարեկցութեան զգացմունքից զուրկ է, եթէ նա չէ ընդունում պարտքի վերացական սկզբունքներից և ոչ մինը, այդ դէպքում հազիւ թէ նրա հասարակութեան զգացմունքը ներշնչի նրան, որ պարտաւոր է արձակել իւր ստրուկներին, որ երբ նա կը հաւատաւոր իրաւունքներով իր ստրուկներին, նա ինքն էլ երկասարուի իրաւունքներով իր ստրուկներին, նա ինքն էլ երջանիկ կը լինի, ինչպէս և արձակուած ստրուկները: Պարտքի պարտաւորիչ սկզբունքը պայմանական գաղափար է և իւրաքանչիւր առանձին մարդու համար ոչ բոլորովին բացարձակ նշանակութիւն ունեցող: Եսական դատողութիւնները, եթէ բացակայում են նրանցից սէրը և կարեկցութեան զգացմունքը, հազիւ թէ կը իրականացնեն ուրիշ անհատի և ազատութեան յարգանքի ձգտումը:

Բայց մի թէ չկայ մի ուրիշ միջոց, որով ոգու գերագանց էակը կարելի համարէր ոչ միայն շրջապատողների ազատութեան և բաղդաւորութեան վրայ հաշտ աչքով նայել, այլ և օժանդակէր և փափագէր նրանց իրագործումը:

Մեզ թւում է որ այդ ելքը կայ, և թագնուած է անհատի բարոյական զգացմունքի մէջ: Այդ զգացմունքը նպատակ չունի, անշահասէր է, և չէ համակերպում բնազանցական սկզբունքներին: Այս զգացմունքը հետի է և յաճախ հակասող զանազան շրջանների դասակարգային բարոյագիտութեան ընթացիկ և արտաքին սկզբունքներին: Ըստ էութեան մարդիկ առաքինի են, յաճախ ի նկատի են առնում ընթացիկ «սրբազան սկզբունքների» հայեցակէտը, որը երբեմն ոչ միայն անբարոյական, այլ և անօրէն բնաւորութիւն է կրում: Յիշատակենք Լ. Տոլստոյին, Նիցշէին և ազատութեան ուրիշ գօրավիգներին:

Բարոյագիտութեան մէջ լայն ծաւալ ունի դեռ ևս այն հայեացքը, որ առաքինական զգացմունքը իրեն նպատակ է

ընտրում և դեկավարում է որոշ միտումներով: Կանտի նոր-
հետևողները առջ են բերում բարոյական դաւանանքի սկզբուն-
քը, որը ընդունում է որ կան բաներ որոնք պէտք է ընդու-
նելի լինին ոչ թէ շնորհիւ փաստական գատողութեան, այլ
որովհետև նրանք բարոյական արժանիքներով են օժտուած:
Այստեղ մոռացութեան են տալիս, որ լաւի և վատի հասկա-
ցողութիւնը բարոյական կողմից բոլորեքեան միակերպ չեն
ըմբռնում, և որ բարոյական դաւանանքի իրաւասութիւնը
կարելի է վերագրել նախազգացման շրջանին:

Մեր քննադատած զգացմունքը չի հիմնուում ոչ հաւատի
և ոչ դատողութեան վրայ: Այդ զգացմունքը արգասիք է մարդ-
կային հոգու զօրութեան: Ինչ անձնական նպատակների է
ձգտում հայրենիքի համար զոհուող անձը, քանի որ յաղթա-
նակը և փառքը նրան չէ պատկանելու, նրան, որ այս կեան-
քից դիմում է դէպի մահուան և ոչնչացման թագաւորու-
թիւնը:

Օ. Կօնտը եսականութիւնը համարում էր հակասոցիա-
լական սկզբունք և նրան հակապատկեր էր համարում մար-
դասիրական զգացմունքը: Ըստ Սպէնսերի, բարոյագիտութեան
արմատները պէտք է որոնել ընկերավարական կազմի մէջ, որը
և ենթակայ է շրջափոխութեան օրէնքներին: Պարզ է որ ան-
մարդաբնակ կղզում ապրող մարդը չէր կարող ունենալ բարո-
յագիտական զգացմունք: Բայց եթէ այդ զգացմունքը ծնունդ
է առնում և պատճառ կայ նրա գոյութեան, միաժամանակ նա
և զարգանում է:

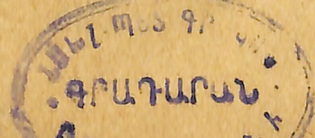
Բարոյագիտական զգացմունքը կենդանի արարածի եւանդի
արդիւնք է: Ընկերավարական կազմի տակ այդ եւանդը որոշ ուղ-
ղութիւն է ստանում: Հաւանական է որ կենսական ուժերի աւե-
լորդ մասը գոյութիւն ունէր և մինչև մարդու սօցիալական դար-
գացման հասնելը, և այդ ուժերի աւելորդը այս կամ այն կերպ
արտայայտուում էր և այն ժամանակ, բայց յատկանիշ ընաւորու-
թիւն ստանալով, բարոյական զգացմունքը սկսեց օրգանապէս և
անխզելի կապուել անհատի հոգևոր գոյութեան հետ: Մայրը
սկսեց օրգանապէս կապուել իր մանկան հետ, նրա մէջ տես-
նելով իրեն, իր «ես»-ը: Սոցիալական անհատը սկսեց կա-
պուել մի ուրիշ մարդու հետ. տեսնելով իրան աւելի լայն ծա-
ւայով, ուրիշի մէջ իրան տեսնելով: Որքան հոգեպէս բարձր է
մարդս, այնքան աւելի ներդաշնակ է նրա բարոյականութեան
զարգացումը, և այնքան աւելի լայն է սփռուած ուրիշների
վրայ նրա ուժերի աւելորդը: Ուտել և խմելու համար մարդս,
անհրաժեշտ կարիք չունի ուրիշների ընկերակցութեան: Բայց

որպէսզի կարող լինի սքանչանալ ընութեան տեսարաններով
կարողանայ երաժշտութեան ձայներով արբենալ, նա կարիք
ունի ընկերի:

Բարոյական զգացմունքը հիմնական տեսակէտից զուրկ է
մղումն է, որ չունի ոչ խոհական և ոչ սոցիալական նպատակներ:
Սոցիալական միջավայրը այս մղումին միայն ուղղութիւն է
տալիս և մասնաւորում նրա նշանակութիւնը: Հէնց այդ եղա-
նակով էլ մասնաւոր կերպարանք ստացան անհատի հոգևոր
կեանքի և այլ ընդունակութիւնները և որոշ մասնաւոր ուղու-
թիւն ստացան: Կամքը, աւելի շուտ ինքը կարող է ուղղութիւն տալ
ամբարուած եռանդին, և ոչ թէ բարոյական դիտումները պէտք է դեկա-
վաթին կամրը: Դատել պարտքի մասին, մարդկային վերջնական
նպատակի, տիեզերական նպատակի մասին, որի հետ միանա-
լու է մարդկային բարոյականութիւնը, միևնոյն է թէ դատում
ենք միանգամայն անհասկանալի նիւթերի մասին: Ունի արդեօք
մարդկութիւնը բարոյական նպատակ, կամ ունի տիեզերքը
որևէ նպատակակէտ. այս ամենը որոշ չափով ընազանցական
հարցեր են: «Բնութիւնը ողջովին առած», անպատճառ չպէտք
է պտղաբեր լինի, ասում է Գիւօն: Բնութիւնը կեանքի և ժա-
հուան մեծ հաւասարակշիռն է: Թերևս նրա գերազանց բանաս-
տեղծութեան աղբիւրը—նրա վեհ անպտղաբերութեան մէջն է
ծածկուած: Յորեան արտը ովկիանոս չէ. Ովկիանը չէ գործում
չէ արտադրում, նա յուզում է ալեկոծում. նա կեանք չէ
տալիս, բայց կեանք է պարունակում, կամ աւելի շուտ նա
միակերպ անտարբերութեամբ տալիս է կեանք և զրկում կեան-
քից: Նա մի մեծ և յաւիտենական ծփումն է, որ օրօրում է
էակներին: Երբ նրա խորն ես նայում—տեսնում ես որ այն-
տեղ կեանք է եռում: Չկայ մի կաթիլ ջուր, որ չունենար իր
ընակիչները, որոնք մաքառում են միմիանց հետ, միմեանց
հալածում, խոյս տալիս և կլանում: Մարմնի, Ովկիանոսի ինչ
գործն է թէ այս ստորերկրեայ իր դառն ջրերում ապրում և
վխում են արարածներ: Նա ինքը խռովայոյզ կռուի տեսա-
րան է ներկայացնում, պատերազմի, որ չէ իմանում թէ ինչ
է ժամանակաւոր խաղաղութիւնը: Նրա ալիքները ընդհարում
են, զօրեղագոյնը զրկում և կլանում է աւելի թոյլին և այս
տեսարանը աշխարհների պատմութեան, երկրի և մարդկու-
թեան պատմութեան սղումն է: Այդ տիեզերքն է որ հայեացք-
ների համար բիւրեղացել թափանցիկ է դարձեր:

Բնութիւնը անտարբեր է: Մարդկութեան բարոյական
խնդիրները մեր տեսողութիւնից թաղնուած են: Իսկ բարոյա-
կան զգացմունքը մարդու մէջ զարկ է, որ երբեմն գիտակցու-

ՇԻՇ

թեան է հասնում և հոգեկան ցոլացման վերափոխում: Բարոյական զգացմունքի արմատը—անհատի հոգևոր ուժերն է իսկ այդ զգացման ուղղութիւնը մասնաւորուել է անհասարակական երկար կեանքի շնորհիւ»: Ամեն նախազգաց, գիտակցական դառնալով, յաւակնութիւն ունի խորտակուել իսկ բարոյական զգացումը յաճախ հեռի է գիտակցութիւնի:

Բարոյական զգացման աղբիւրը, Գիւտն որոնում է հէնց իրեն՝ կեանքի մէջ, գիտակցութեան և նախազգացման ներդաշնակութեան մէջ: Մարդս պտղաբեր է մտքի կողմից. պտղաբեր է նրա զգացմունքը, նրա կամքը և նրա բարոյական ուժերը: Կեանքը ոչ միայն փոխակերպութիւն, իւրացումն ու անընդառուցութիւն է, այլ միաժամանակ կեանքը սպառումն և աւերումն, կեանքը յաւիտենական արգաւանդութիւն է, հոյակապ ստեղծագործութիւն: Եթէ իմ մէջ ծնունդ է առնում մի միտք, ես տանջանքով համակուած փափագում եմ հաղորդել այդ միտքը ուրիշին, փոխանակութիւն կատարել: Եթէ ես երաժշտութեան հնչիւններից բերկրանքի մէջ եմ կամ բնութիւնն եմ գիտում, ես ցանկանում եմ որ ուրիշներն էլ ներկայ լինեն, որ նրանք էլ զգան իմ հրճուանքը: Մեզ վիճակուած է թէ արցունք և թէ խնդութիւն աւելի քան պէտք է: Կեանքը ձգտում է մեծ ծաւալ ստանալու, և անցնում է միւսներին վիթխարի ու անարգել յորձանքով: «Պարտքը ուժի հեռաւոր արտայայտութիւն է միայն և այդ ոյժը անարգել ձգտում է իրականութեան»: Պէտք է ասել «ես կարող եմ, ուստի ես պարտաւոր եմ» և ոչ ընդհակառակն, որովհետև ոյժը ձգտում է գործունէութեան և գործադրութիւն է որոնում: Երբեմն փնտրում է մինչև իսկ զրգող, յուզող հոսանք, որ վտանգալից է և որ զուրկ է շահագիտական կամ անձնական որևէ միտումներից: Հոգևոր կազմակերպութեան բարձրութեան վրայ ինքը՝ երջանկութեան բնաւորութիւնը աւելի և աւելի սոցիալական ուղղութիւն է ստանում: Բարոյական զգացմունքը ուժի հետևանք է, ահա թէ ինչու մեզ հասկանալի է մանուկների, ծերունիների և հիւանդների ետականութիւնը, որոնց կենսական ուժերը հազիւ են բաւականանում նրանց սեփական կեանքը պահպանելու համար:

Իբր եզրակացութիւն պէտք է ասել, որ անհատի բարոյական ուժը առաւելապէս պէտք է ծախսուի—մօտիկ մարդկանց բարօրութեան և բաղաւորութեան համար և ոչ չէ նրանց հետ կուռելու, որովհետև բարիքը ընդունում են առաջին հոգեգիտագրութեան, իսկ կուրը ընդգիտութեան է տեղի տալիս: Ըստ կարելոյն բարիք կարելի է անել առանց ուրիշի

ան, իսկ կուռել կարելի է մի քանիսների հետ, ուրիշընութեամբ և ոչ միշտ յաղթանակի իրական յոյսերով: Եւ օգնողը անշուշտ իր սեփական միտումներովն ու շարժումն է առաջնորդում: Ամենաբացարձակ բռնապետը իսկապէս թշուառ կալանաւոր է և ստրուկ այն անձանց ձեռքին, ունց շորձակցութեամբ նա բռնութիւններ է կատարում:

Ամփոփելով այս ամենը, մենք ուրանալ չենք կարող որ անհատը սոցիալական շարժման ամենանշանակաւոր գործօններից մէկն է: Մենք ենթադրում ենք, որ զօրեղ անհատի կողմից ազատագրական շարժման մատուցած աջակցութեան աղբիւրը անհատի բարոյական զգացմունքի մէջն է թաղուած, անհատի հոգևոր էութեան խորութիւնիցն է նա ծորում: Դադարեցին գահի համար ծագած կռիւները, վերջ դրուեցաւ կրօնական և ազգային պատերազմներին, վերջ կը լինի և տնտեսական պայքարներ: Ինչ Բայց ինքը կուռի գաղափարը անդարձ ու զազիր յաւիտենականութեան մէջ կը լուծուի այն ժամանակ, երբ ոգու գերազանց էակը զինուած իր բարոյական վեհութեամբ դատակնիք կը կարգայ բռնութեանը: Ապարդիւն չեն անցնիլ Լ. Տոլստոյի ու նրա հետ միասին անհատականութեան այլ ներկայացուցիչներ յոյսը ու ակնկալութիւնը, որ ամենից առաջ պէտք է վերածնութեան ենթարկուին անհատն և բարոյագիտութիւնը: Բաւական չէ միտախօսել հաստատութիւնները, որպէսզի բռնապետական կազմը էպպէս վերանայ, հարկ է որ միաժամանակ մարդը ինքն էլ հոգեպէս վերածնուի: Միւս կողմից, պէտք է ասել, որ ստրկական վիճակն էլ երբեմն ծարաւի է լինում գոնէ արտաքին ազատութեան, որպէսզի ճնշուած էակի անձնաւորութիւնն էլ զարգացման ենթարկուի: Անհրաժեշտ է յեղափոխել ոգին, կերպարանափոխել արտաքին ձևերը, կազապարները անհատների փոխադարձ երջանկութեան համար:

Ոգու յեղաշրջման նշանակութիւնը զօրեղ արտայայտիչ զըտաւ յանձին Հենրիխ Իբսէնի, որը շեշտում է այդ յեղաշրջումը ազատագրական մեծ գործի մէջ: Նա չէ պատկերացնում բանուորական դասը և նրա ձգտումները: Նա պատկերացնում է միմիայն հասարակ բուրժուա միջավայրը, որի ծնունդ էր ինքը և որին ատում էր: Նա հաւատում է մարդկութեան ապագային, հաւատում է անհատին և նրա մեծ կոթեան ապագային, հաւատում է անհատին և նրա մեծ կոթմանը: Սակայն որքան էլ պայծառ են Իբսէնի գոյները, որական նկարագրելիս, այնուամենայնիւ Իբսէնի ապագայի վերադասները որոշակի կերպարանք չեն կրում և նրանք սաւառնում են սիմվոլների եթերում: Իբսէնը բանաստեղծ էր և բա-

բոյագէտ. նա որոշ քաղաքայան ծրագիր չունէր, նա
 նէութեան եղանակի պարզաբանութեամբ չէր զբաղու-
 նա աւելի վառ քան մի ուրիշը ըմբռնեց վիճակը, որ «սո-
 լական հարցը ամենից առաջ անհատական ոյժի, կամքի,
 ունդի, լուսաւորութեան և բարոյագիտութեան խնդիր
 (Օ. Լուրիէ):

Իբսէնին մեղադրում են, որ նրա բարոյագիտութիւնը
 կենդանի գործի չի վերածուում, որ նա քարոզում է ապստամ-
 բութիւն յանուն ապստամբութեան, որ ազատագրական շարժ-
 ման միայն հոգեբանական կողմն է նրան հետաքրքրում և ոչ
 ինքը կեանքը: Նոյն իսկ Նորդաուն ժամանակացի էր անում, որ
 Իբսէնը ձգտում է մի ինչ որ մատախլապատ անիշխանականու-
 թեան: Գ. Վ. Պլէխանովը Իբսէնի երկերը քննադատելիս, ասում է
 նոյնպէս որ Իբսէնը անձանօթ է ժամանակակից շարժման
 խնդիրներին. «Յանկալի է շատ ոգու ազատութիւն և կամքի
 յատակութիւն, ասում է Պլէխանով, բայց չէ որ քաղաքակա-
 նութեան նշոյլ իսկ չկայ այդ երազանքների մէջ, իսկ առանց
 քաղաքականութեան սոցիալիզմ չկայ»:

Միանգամայն ճշմարիտ է: Առանց քաղաքականութեան
 սոցիալիզմ չկայ, իսկ առանց անհատի՝ քաղաքականութիւն: Ժա-
 մանակի պայմաններից կախումն ունի ծրագրի և գործելու
 եղանակի մշակումը: Իբսէնը ամենից առաջ սրտատրոփ սպա-
 սում է մարդու, խոշոր անհատի երևմանը, որը գալու է ոչ թէ
 ստրկութեան կապանքներ բերելու, այլ ազատելու: Նրա հե-
 բանները սլանում են դէպք վեր, և իբրև նոր դաւանանքի ու
 նոր կեանքի հետեորդներ, իբրև անցողական շրջանի անվստահ
 հերոսներ, նրանք բարձունքներից գահավիժում են մահուան
 գիրկը: Սակայն Իբսէնը չէ լքանում, և երբ Ռիդա Ալմէսը
 պապականւած հոգևոր վերածնութեան ծարաւով հարցնում է
 թէ ուր՝ նայել: Լսում է Իբսէնի մշտական պատասխանը.

«Նայիր վեր... դէպի լեռների բարձունքները: Նայիր
 աստղերին դէպի վեհ խաղաղութեան թագաւորութիւնը:

143

143